

Sir John Bowring és az erdélyi „popularis literatura”

Nekünk, kis népeknek régi sérelmünk, hogy tudományos, kulturális és egyéb értékeinkről csak nehezen s fölöttébb későre szerez tudomást a világ, noha számtalan példa bizonyítja, hogy számarányunkhoz képest nem kis mértékben járultunk hozzá az emberiség kultúrértékeinek gyarapításához. Eszem ágában sincsen ezért a nagy nemzeteket hibáztatni, de rossz értelemben vett elfogultság nélkül elődeinket sem illehetjük mindig szemrehányásokkal. (Köztudott, hogy azt az idegent, aki külföldön unos-untalan saját népének értékeiről áradozik, senki sem nézi jó szemmel.) „Jogos” sérelmünk oka objektív, jól tudjuk: nyelvünk, amelynek közvetítésével népünk legjobbjainak alkotásai másoknak is hozzáférhetővé válhatnak, kis területen ismert.

Annál inkább szembetűnő, ha egy nagy nemzetnek valamelyik eminens fia vállalja azt a fáradságot, amely egy — anyanyelvétől teljesen elütő — idegen nyelv megtanulásával együtt jár, abban a reményben, hogy ez a nyelv igazi nagy értékek föltárásához segíti majd. A magyar irodalom történetében különösen figyelemreméltó ez akkor, ha az a nagy nemzet történetesen az angol, amelyről tudjuk, hogy írói, tudósai és szakemberei vajmi keveset írtak a magyar irodalomról. De mégis akadtak, akik írtak, mégpedig szívvel-lélekkel. Ezekről illik megemlékeznünk, nem a nagy nemzetek előtt „kötelező” hajbókolással, hanem a nagy embereket megillető tisztelettel, elismeréssel s alkalmasint hálával.

Mert tisztelet és hála illeti a száz évvel ezelőtt elhunyt Sir John Bowringot (1792—1872), az angol irodalom viktoriánus korszakának kiemelkedő egyéniségét, akinek munkássága a közép- és kelet-európai szláv népek (orosz, lengyel, cseh, szlovák, szerb) és a magyarság költészetének külföldön való megszólaltatása terén úttörő jelentőségű. Politikus létére, rengeteg szerteágazó elfoglaltsága ellenére, egy életen át sohasem szűnt meg kedvenc érdeklődési körével foglalkozni: a népi kultúra és a népek kultúrájának értékeit gyűjteni, magyarázni s honfitársainak anyanyelvükön rendelkezésére bocsátani. Minden lehető alkalmat és módot felhasznált e nemes cél elérése érdekében; személyes ismereteit és tapasztalatait éppúgy hasznosította, mint a levelezés útján szerzett adatokat, egyháza külföldi kapcsolatait éppoly lelkiismeretesen igyekezett gyümölcösöztetni (unitárius volt), mint irodalmi vagy gazdasági-politikai célból létrehozott hírszerző-hálózatát. Regénybe illő pályát járt be. Gyapjúkereskedőként kezdte, de hamarosan Nagy-Britannia számottevő tekintélyei közé küzdötte fel magát. Spanyolországtól Hongkongig keresztül-kasul utazta az eurázsiai kontinenst. Élete végéig a polgári radikalizmus híve volt. (Franciaországban börtönbe is került, mivel egy olyan

összeesküvő csoportot támogatott nagyobb összegű pénzzel, amely bebörtönzött liberálisokat szándékozott kiszabadítani. Csak Canningnak, Nagy-Britannia akkori külügyminiszterének közbenjárására szabadult ki.)

Irodalmi érdeklődésére oroszországi útja volt döntő hatással, amelynek során megismerkedett az orosz szellemi élet néhány kimagasló személyiségével, így az író-történész Karamzinnal, Krilovval, az oroszok La Fontaine-jével, a költő Zsu-kovszkijjal, a cári Akadémia akkori elnökével, Adelunggal. Pétervári tartózkodása alatt az utóbbi hívta fel figyelmét az orosz költészet szépségeire. 1827 közepén Magyarországon is átutazott. Ekkor ismerkedett meg személyesen Toldy Ferencel meg a fiatal Vörösmartyval. Erről az útjáról tesz említést egy év múlva Molnos Dávidnak írt levelében, amelyben sajnálkozását fejezi ki azért, hogy idő híján nem látogathatott Erdélybe, Kolozsvárra is, noha ez szándékában volt. Gazdasági-kereskedelmi vonatkozású elfoglaltsága mellett fontos politikai funkciói is voltak: 1849-ben Kanton angol konzulja volt, s öt év múlva már Hongkong kormányzója. E sokrétű, rengeteg energiát igénylő elfoglaltságok sorát folyóirat-szerkesztéssel (1824—1830 között a *Westminster Review*-t szerkesztette), nyelvek tanulásával (a *Larousse du XXe siècle* túlzó becslése szerint száz nyelvet beszélt, s másik százat kisebb mértékben ismert) s olyan fordításkötetek elkészítésével és kiadásával egészítette ki, amelyek önmagukban is kitölthetnek egy gazdag életművet: *Specimen of the Russian Poets*, 1820-ban (Mutatvány az orosz költőkből; ezért Sándor cár gyémánt rendjellel tüntette ki); *Ancient Poetry and Romances of Spain*, 1824-ben (Spanyolország régi költészete és románcai — balladagyűjtemény), ugyanabban az évben kiadta *Batavian Anthology* (Holland antológia) című kötetét; 1827-ben *Specimens of the Polish Poets* (Mutatvány a lengyel költőkből; ezt a kötetet Miklós nagyherceg, Lengyelország alkirálya kitiltotta Lengyelországból, minthogy tartalmát veszedelmesnek s a fennálló rend ellen irányuló izgatásnak minősítette); *Servian Poetry*, 1827-ben (Szerb költészet; e kötet érdekessége, hogy Goethe írt hozzá előszót!); *Cheskian Anthology*, 1832-ben (Cseh antológia) stb.

A magyar irodalommal egy Bécsben élő, de szepességi származású tanár, Dr. Rummy Károly segítségével került kapcsolatba. Tőle kapta Bowring a magyar nyelvre, irodalomra, a magyar írók életére vonatkozó adatait, sőt, az 1830-ban megjelent magyar antológiájának, a *Poetry of the Hungarians*-nak anyagát is főleg Rummy német fordításai alapján ültette át angolra. Bowring e kötetben 64 magyar népdal és 96 vers angol fordítását közli. Nagy költőink közül helyet kapott benne Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty. A kötet értékét növeli az a bevezető tanulmány, amelyben a magyar nyelvről, irodalomról és a magyar költők életéről szerezhetett hasznos ismereteket az angol olvasó, kora tudományos szintjén. Megemlíthetnők továbbá Bowringnak 1848—49-ben közölt tudósításait Magyarországról, az 1866-ban kiadott *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet* (Fordítások Petőfi Sándortól, a magyar költőtől) című kötetét, amelyben — többek között — a *Bolond Istók* meg a *János vitéz* is szerepel. Bowring magyar vonatkozású munkáinak hézagos felsorolása sem mellőzheti azt a rokonszenvező esszét, amelyet Deák Ferencről írt (ez utóbbi egy posztumusz kötetben jelent meg 1877-ben: *Autobiographical Recollections — Önéletrajzi visszaemlékezések*). Életművének kutatóitól (Czigány Lóránttól, Varannai Auréltól) arról is tudomásunk van, hogy a nyolcvan esztendőes Bowring halálának évében Jókait fordította.

E sorok írója azzal szeretne adózni e nagy férfiú emlékének, hogy a kutatók és érdeklődők számára hozzáférhetővé tesz két, eddig ismeretlen Bowring-levelet,

illetőleg azok fordításának másolatait. Szerzőjük egy 1828. május 28-án kelt, Döbrentei Gábornak írt levelében utalt arra, hogy ő már írt volt Kolozsvárra, Tor-dára meg Keresztúrra, de választ nem kapott, s ezért arra kérte Döbrenteit, hogy „mint erdélyi“ segítsen neki kapcsolatot teremteni az erdélyi unitáriusokkal. Ne válaszoltak volna az erdélyiek, vagy elkallódtak volna a válaszlevelek — erre a kérdésre egyelőre csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Az utóbbi föltevés látszik támogatni Varannainak az a közlése, hogy a pesti könyvkereskedő Wiegand elszámolásai is elvesztek a *Poetry of the Magyarsra* összegyűlt előfizetésekről, sőt Bowringnak az 1832-ből származó magyar akadémiai tagságáról szóló okmánya sem jutott el rendeltetési helyére, legalábbis 1833 végéig nem (Varannai Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*. Budapest, 1967).

Bowring Kolozsvárra írt levelei (vagy azoknak egy része!) azonban megkerültek. A Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (a volt Unitárius Kollégium könyvtára) három levelét őrzi kézirat-állagában. Mindhárom 1827-ből való: áprilisból, júliusból, illetőleg augusztusból. Az elsőnek és a harmadiknak több másolata van meg. Sokszorosításuk feltehetőleg az egyházközségben való népszerűsítés célját szolgálta. Az áprilisban kelt levél minden kétséget kizáróan, az augusztusi pedig valószínűleg annak a Molnos Dávidnak szól, aki Sylvester György unitárius professzor kollégájával meg Bölöni Farkas Sándorral együtt igen sokat tett az erdélyi unitárius egyház külföldi, különösen pedig angol—amerikai kapcsolatainak kiépítéséért, illetőleg fejlesztéséért.¹

Az alább közlendő levelek egyazon kolligátumban találhatóak: *Az angoloktól vett levelek és ezekre küldött válaszok*. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/A. Sem fedőlapja, sem kötése. Nyolcvannyolc 240×210 mm-es lapot tartalmaz. Másolója Körmöczi József. A minket érdeklő levelek egykorú másolatok, a kolligátum többi része pedig 1821—1832-ből való.

Az április 3-án kelt levél, mint már utaltunk rá, a megjelölt kolligátumban két példányban van meg: 37—39. l. és 54—56. l. (Itt említjük meg, hogy egy harmadik példánya, amelynek egészen más az írása, a FOX, W[ILLIAM] ÉS ASPLAND [ROBERT]: „*Unitariorum in Anglia Fidei Historiae Status Praesentis Brevis Expositio*“ című kolligátum 20^v—23^r lapjain olvasható.) A levelet eredetileg franciául írta Bowring, s a másoló csak a nem legavatottabb kezű ismeretlen fordító magyarra való „átültetését“ jegyezte le. Íme a levél, betű szerinti másolatban:

**K. Rector és Professor Molnos Ur,
Kolozsvarott Erdelyben**

Az én igen jó Barátom Fox² Ur, ki most erősen beteg által adta nékem az Urnak azon levelét melyet hozzá Martius 12ik napjáról írt vala. Midőn jobban lesz valaszolni fog; de tudván hogy nékem esméretségem vagynak az Urak szomszédságában, kére engemet, írnam meg, mely igen örvendünk annak hogy az itteni és Erdélyi Unitarius Atyafiak közt gyakor költsönös tudositás legyen. Magam is, ki abban foglalatoskodom hogy a Sclavus nyelvbéli Literaturának nemely agairol, különösen a Poesisrol írjak valamit Cor-

¹ Erre vonatkozólag a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (volt Unitárius Kollégium Könyvtára) kézirat-állagában őrzött, kevésbé ismert kéziratokból említünk meg néhányat: Sylvester György levelét 1822-ből („*Epistola ad Unitarios in Anglia Missa*“), amelyben a szerző W. J. Foxnak számol be az erdélyi unitárius egyház történetéről. Helyrajzi száma: Ms. U. 1611; W. J. Foxnak levelét, illetőleg annak magyar fordítását 1825-ből, amelyet iktári Bethlen Domokos személyesen hozott Sylvesternek. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/H; Henry Ware-nak, az Amerikai Unitárius Társulat titkáranak levelét Bölöni Farkas Sándornak meg Molnos Dávidnak címezve, 1831-ből. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/A. 31—35.

² Fox, William Johnson, london-chichesteri unitárius pap (1786—1864).

respondenseimtol tudakoztamt az Erdélyi Unitarius Atyfiak állapotjarol, s azok közül egyik Professor Schafarik³ Ur Neusatzon⁴ igen betses darabokat közlött En valójában igen nagy örömmel szemléltém azon közlés kezdetét, mely köztünk és az Urak közönsége és Collegiuma dolgában meg indult. Hogy az Urak az Angliai és Americai Unitariusok állapotjáról többet tudhassanak némely munkákat fogok küldeni az Urhoz Betsi Bibliothecarius Kopitar Ur⁵ által. Különös örömemet találok minden alkalmatosságban ha tudósításokat e tárgyban vagy közölhetek v. vehetek az Uraktól. En frantziaul írok mivel ezen nyelvhez leg inkább vagyok szokott, de az Ur írhat Deákul, Németül, sőt Magyarul is ha vagyon oly valakivel egyben kötetésben ki más nyelvet nem ért. Az Anglus Unitáriusok szép számmal vagynak, közülök sokan különböztették meg magokat tudományok által, valamint a Politicában is. Fő városunkban vagynak négy Fő templomaink, s többek a környékben, Liverpoolban vagyon kettő, Manchesterben vagyon három, s egy-egy tsaknem minden nagyobb városában Monarchianknak. Vagynak Unitaria Ekklesiák Scotiában, némellyek Irlandiábanis. Az egyesült Americai Statusokban az Unitariusok nagyon virágoznak. Minden ottani nagy városokban vagynak templomaink, s ezen Secta nagy tiszteletbe tartatik, és az ahoz tartok közt sok híres könyv írok találatnak kik több periodicus munkákat adnak ki; Angliában mi adunk ki négyet, kettő jő ki itt Londonban kettő Liverpoolban, van egy Collegiumunk Yorkban. Azon paquetban melyet vagy Betsi Bibliothecarius Copitar Ur, vagy Pragai Correspondensem Celankontzki Ur⁶ által fogok küldeni az Urhoz Specificus feleletek lésznek az Ur több kérdései tárgyában Meg fog lenni azok között minden Ekklesiaink listája Papjaink neveivel együtt. Szeretnök mű is az Urakeirol hasonlott kapni. Papjaink Iktatásában a kéznek fejekre valo telete tsak ritkán vagyon szokásban. Mihelyt hivattatik valaki valamely Gyülekezet által, mingyárt Pap minden Rendelés nélküli, tsak ugyan kevés ki véttel a Methodistákból convertáltak közt; tsaknem minden Papjaink qualificált emberek, s egész buzgosággal vagynak szent Hivatalok folytatásában; Ekklesiaink nagyobb része a Presbyterianusok ritussát követi tsak ugyan függetlenen egy mástól. Van egy különös Társaságunk tsupán a végre hogy ügyeljen Jussainkra, mely választotjai által folytatja azt, s minden Esztendőben tartatik egy közönséges ülés. Az Americaiak mindenkor követték a mi Ekklesiainkot, s kik a mieink közül Americában jártak igen jól fogadtattak. Borussiai Unitáriusokrol nints semmi tudósításunk, én aztis hiszem ott éppen nintsenekis. Magamis utoztam Borussiabán, de soholt nem találkoztam. (:Alkalmatosság szerént említem hogy midőn Borussiabán Lengyel Muska és Nemet országokban utaztam reméltem hogy Kolosvartis meg látogathatom, de nagyon rövid időm azt lehetetlenné tette:)

Éz előtt Esztendővel gondolkodtunk azon hogy Valakit Iffjaink közül Erdélybe utaztassunk, de vagy költség, vagy az éppen alkalmas fel találása Nehézségei meggátoltak.

Vagynak Erdélyi Atyánkfiak közt kik a mi nyelvünket értsék. Ezen esetbe nem kételkedek benne hogy a mi Unitarius Egyesülésünk hajlando lézzen mind azon munkákat meg küldeni (:vagy egy részit, mint hogy igen sokak:) melyek itt kiadattak néhány esztendőktől fogva a Vallás tárgyában. Hát az Urak adtaké ki valamit Erdélybe?

Ha valamit kíván velem porontsolni, Bétsi Correspondensem kivel kereskedésben állok akár mit el fog erettem igazítani, a Levelek pedig johetnek Postán ha ugy tetzik,

Köszöntésem mellett vagyok
John Bowring

(A júliusi levél az eredeti latin szövegnek Kőrmöczitől származó másolata: Joannes Bowring Congregationis Unitariorum Londinensis Minister a Secretis adm. dum Reverendo Davidi Molnos Rectori ac Professori Claudiopolitani Collegii Uni-

³ Safarik, Josef (1795—1861), újvidéki tanár.

⁴ Újvidék német neve.

⁵ Kopitar Bertalan (1780—1844), bécsi udvari könyvtár, a bécsi szlavista kör központi személyisége.

⁶ Celakovski Frantisek (1799—1852), cseh költő és filológus.

tariorum in Transylvania Clarissimo.“ A kolligátum 85—86. lapján található. Ezt a levelet helyszúke miatt nem közölhetjük.)

Végül a harmadik, címzett nélküli másolat valószínűleg franciából (esetleg latinból) való fordítás. Augusztus 29-én íródott, s mint már jeleztük, feltehetőleg ugyancsak Molnosnak küldte volt Bowring. A kolligátum 57. lapjára van írva. Szövege:

Uram!

Közelebről két vagy három versenis fel szolítottam Erdélyi atyank fiait olyan tárgyban mely ezenországbeli Unitaria associatiot érdekli, kik nagyon ohajtanák Uraságtok Ecclesiaijával egy szabados és gyakori közösülést állítani fel állandólag — el jött, azt reméllem azon idő, melyben annak ki eszközöldni kellene — ebbe én egész szívből munkas lenni kívánok...

Csak ugyan ezen Levelem tzelja személyesen engemet illet. Külömböző nemzetek popularis Literaturajokrol néhány darabokat adtam ki Angliában, s nagyon sürgettetem hasonló munkát ki adni Erdély és Magyar Országokról — az Urak nyelvét esmérem egy kevéssé, s néhány Magyar értékeket meg kaptam Bétsből D. Kopitár Barátomtól, ki azokat D. Rummy Urto!... A mi itteni unitariusaikat nagyon interessalja az Erdély Popularis Literaturaja, s ezért bátor vagyok Uraságotat megtalálni, remélvén hogy Uraságotnak nem leszen terhére engemet e tárgyban utasítani. Ha volna az Erdélyi Unitariások(na)k valami Compositiojok éppen különösen az övék — ezeket kiváltképpen kedvesen vennem s igen nagy örömet szerezne nékem, azokat a hiba elkerülése véget deák vagy Német fordításaikkal együtt elküldvén. Enekelneke az Urak Ecclesiai hymnusokat? Méltoztatike nékem azokból másolatokat vagy fordításokat küldeni? Nagyon szeretném aztis tudni vané az unitariásoknak nyelvek, öltözetek? s szokásaikban valami — őket azon hely több lakossaitol megkülömböztet? Hasonlólag ohajtanám tudni vané nekik őket characterizalo Musikajok? — Ha uraságod e tárgyak aránt engemet akkár Betsi Császári Könyvtár Custossa Copitar Ur — akár ot mulato Correspondensem Reyer Schlik Kis Asszony által tudositani méltoztatik nagyon elkötelez

John Bowring

E levelek — amellet, hogy az erdélyi unitárius egyház történetének egy igen érdekes mozzanatáról nyújtanak pillanatfelvételt, amikor is ez az egyház hosszú ideig tartó háttérbe szorultsága után ismét levegőhöz kezdett jutni, s igyekezett kapcsolatait a nyugati világgal újjáépíteni — azt is érzékeltetik, hogy ezek a kapcsolatok nemcsak egyházi jellegűek, hanem a szellemi élet más területein is fölöttébb hasznosak voltak (gondoljunk a külföldi ösztöndíjak létesítésére!), s keretül szolgáltak a kor haladó tudományos és művészeti eszméinek terjesztésére azáltal, hogy tudósaink, íróink számára nemcsak egyénileg, hanem immár szervezeten is igyekeztek lehetőséget teremteni a külfölddel való érintkezésre. Végül, de nem utolsósorban Bowring levelei bepillantást nyújtanak abba az évekig tartó lankadatlan gyűjtómunkába, amelynek egyik eredménye a már említett *Poetry of the Magyars* című vaskos kötet. Az utóbbi pedig, a benne közölt 64 magyar népdal angol fordításával az első megjelent népdalgyűjteményünk (Toldy *Handbuch*-jának 15 népdalától eltekintve), amellyel egy angol haladó gondolkodású főúr példát mutatott hazai mágnessainknak arra, hogy a „pórnép dalait“ hogyan kell értékelni, íróinkban pedig tudatosá tette azt a sejtést, hogy a „popularis literatura“ olyan értékeket rejteget magában, amelyeket nemcsak érdemes, hanem kötelesség is összegyűjteni és ápolni.

Lakó Elemér